

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Ks. Leszek Biały

Rok XVI: 2018

Nr 12 (550)

Data odczytu: 14.03.2018 r.

Data wydania: 14.03.2018 r.

=====

1097. spotkanie

Ze względu na wcześniej wyniki kontrowersje Redakcja KMDG nie musi w pełni podzielać treści i opinii przedstawionych przez Autora, który ponosi wyłącznie za nie odpowiedzialność.

Marek Szajerka

Średniowiecze pod stopami. Pozostałości murowanej stróży z czasów wyprawy krzyżowej do Prus ks. Leszka Białego

W październiku 2017 otwarto do zwiedzania piwnice kamienicy przy ul. Murowej 24/Mickiewicza 3. W średniowieczu był tam parcham. Ten parcham, czyli międzymurze, jest interesujący z tego powodu, że został wykonany w odstępie zapewne kilkudziesięciu lat. Dlaczego tak się stało, na to pytanie ma odpowiedzieć ten artykuł.

Podziemna trasa turystyczna, pierwsza tego typu na Starym Mieście, powstała dzięki zaangażowaniu prezesa Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Nieruchomościami Zenona Różyckiego.

Wojewódzki Konserwator Zabytków w Toruniu już w 1999 r. zlecił inwentaryzację tej kamienicy.

Inwentaryzację budowlaną budynku przy ul. Mickiewicza 3 wykonała firma CONCEPT Biuro Projektów i Urbanistyki z Grudziądza w 1999 r. Wyniki inwentaryzacji wg następujących rozdziałów:

- I. Wytyczne, opinia konserwatorska;
- II. Opis architektoniczny;
- III. Dokumentacja fotograficzna;
- IV. Dokumentacja rysunkowa.

Opracował T. Porębny

II. Opis techniczny.

1.0. Podstawa opracowania:

- Umowa z inwestorem,
- Wizja lokalna, pomiary z natury.

Pismo WO PSPZ/UAB-2028/99 z Wojewódzkiego Oddziału Ochrony Zabytków w Toruniu z dnia 21.07.1999 r.

2.0 Dane ogólne

- przedmiotem opracowania jest wykonanie inwentaryzacji architektonicznej wraz z dokumentacją fotograficzną budynku, piwnic i parteru budynku mieszkalnego na ulicy Mickiewicza 3 w Grudziądzu
- obiekt mieszkalny 3 kondygnacje z piwnicami
- bryła obiektu jest prosta, zabudowa działki w 100%
- w parterze budynku zlokalizowany lokal usługowy oraz mieszkanie
- dostępność budynku od strony ulicy Murowej i Mickiewicza
- elewacja w kolorze tynku, wokół okien opaski w kolorze białym

3.0. Opis obiektu

W budynku znajdują się pomieszczenia mieszkalne z komórkami lokatorskimi (piwnica) oraz lokal usługowy (parter od strony Mickiewicza).

4.0. Zestawienie powierzchni i kubatury.

- powierzchnia piwnic - 80 m²
- powierzchnia użytkowa parteru - 53,6 m²
- powierzchnia zabudowy ~ 65 m²
- kubatura ~ 400 m³

5.0. Rozwiązania architektoniczno-budowlane.

5.1. Dane ogólne

Bryła obiektu prosta jednorodna.

5.2. Fundamenty

- Posadowienie na poziomie 3,00 m poniżej poziomu parteru.
- Fundamenty wykonane z głazów narzutowych granitowych (fragmenty w najniższej położonej części piwnicy)

5.3. Ściany

- Ściany zewnętrzne piwnic wykonane z cegły pełnej palcówki gotyckiej w wątku gotyckim – głównie od strony wschodniej, natomiast od strony zachodniej (od ulicy Murowej) pojawia się materiał bardziej nieregularny, wyraźnie widoczny jest fragment muru o wiązaniu główkowym, prawdopodobnie na zaprawie glinianej (zdj. nr 4, 4a, 4b, 4c, 5, 7, 7a). Ze względu na liczne przemurowania i dużą nieregularność muru stosunkowo trudno

odczytać pierwotne ułożenie cegieł, jednak układ ten wyraźnie wskazuje na okres wczesnego średniowiecza ze względu na dużą nieregularność użytego materiału oraz obecność wiązania główkowego.

- Ściany wewnętrzne piwnicy (elementy wtórne) wykonane współcześnie z cegły silikatowej oraz jako drewniane przepięrzenia.
- Ściany zewnętrzne parteru wykonane z cegły pełnej palcówki gotyckiej, wiązanie gotyckie – ściany parteru, na części elewacji od strony ul. Murowej dokonano odkrywki muru, co pozwoliło na stwierdzenie materiału średniowiecznego w dolnych partiach parteru. Ściana pokazuje też ślady licznych przemurowań nowożytnych.
- Ściany zewnętrzne powyżej parteru wykonane z materiału nowożytnego¹.

Badania historyczne tego obszaru podjęte zostały na przełomie lat 80/90. XX w. W 1992 r. na podwórku posesji przy ul. Mickiewicza 3 wykonana została jednodniowa sonda archeologiczna pod nadzorem archeologa grudziądzkiego muzeum. O sondzie napisałem w sprawozdaniu grudziądzkiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego².

Zespół Bramy Bocznej. Podobnie jak inne odcinki fortyfikacji, tak i ten szczegółowo opisał J. Krzyś³. Przedstawiony jednak opis ma częściowo charakter teoretyczny. W kwestii rozplanowania tego odcinka umocnień miejskich dużo wniosły badania obiektu w latach 1998-1999, w tym pomiarowe I. Gwizdały i T. Porębnego. Zasadniczo Brama Boczna składała się tak jak bramy Wodna i Toruńska z wież bramnej i mostowej, połączonych murem i parchamem. Trudno ustalić ile było przęseł mostu. Najprawdopodobniej były dwa przęśla. Podobne trudności są z ustaleniem wyglądu bramy. Za najstarszy przekaz

¹ T. Porębny, 1999. Kopia sprawozdania z pomiarów znajduje się również w Dziale Archeologii Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi. O wykonanych pomiarach zob. M. Szajerka, *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Grudziądzu za lata 1997-1999*, w: *Rocznik Grudziądzki*, T. XIV, 2001, s. 289.

² M. Szajerka, *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Grudziądzu za lata 1990-1993*, w: *Rocznik Grudziądzki*, T. XI, 1994, s. 264: *W ramach badań naukowych Oddziału PTH słuchacze Liceum Wieczorowego dla Dorosłych przy CKU w Grudziądzu, Andrzej Piasecki, Andrzej Śmigecki i Mirosław Walczak brali udział w przeprowadzeniu sondy archeologicznej. Celem sondy, dokonanej na terenie posesji przy ul. Mickiewicza 5 w Grudziądzu, miała być lokalizacja bramy miejskiej, starszej od Bramy bocznej. Przy przeprowadzaniu jej uczestniczyli w ramach nadzoru mgr Ryszard Kirkowski (Muzeum Miejskie) oraz mgr Marek Szajerka. Przeprowadzona sonda nie wykluczyła możliwości istnienia w tym miejscu wcześniejszej bramy miejskiej.*

³ J. Krzyś, *Oblężenie Grudziądza w 1659 r. [...]*, s. 44; idem, *Militarna przeszłość Grudziądza [...]*, s. 40-42.

ikonograficzny bramy należy uznać widok z 1656 r.⁴ (**ryc. 1**). 100 lat później powstał kolejny plan miasta z rysunkami bram, (**ryc. 2**).

Wg planu z 1656 r. baszty były okrągłe, natomiast z 1756 r. miały podstawy prostokątne⁵. Mają one jednak jedną cechę wspólną. Baszty są na arkadach, wzdłuż linii parchamu. Taki układ jest bardzo nietypowy i przeczy funkcji bramnej obiektu. Na planie z 1656 r. nie ma on połączenia mostowego z drugim brzegiem fosy. Wykonano to dopiero po potopie szwedzkim, co jest widoczne na rysunku z 1756 r., droga wychodzi z obiektu po prawej stronie. Oznaczałoby to, iż Brama Boczna pierwotnie mogła być np. gdańskim, natomiast funkcje komunikacyjną pełnił obiekt po prawej stronie. O słuszności takiego wnioskowania może świadczyć dołączony do panoramy miasta z 1656 r. jego plan.

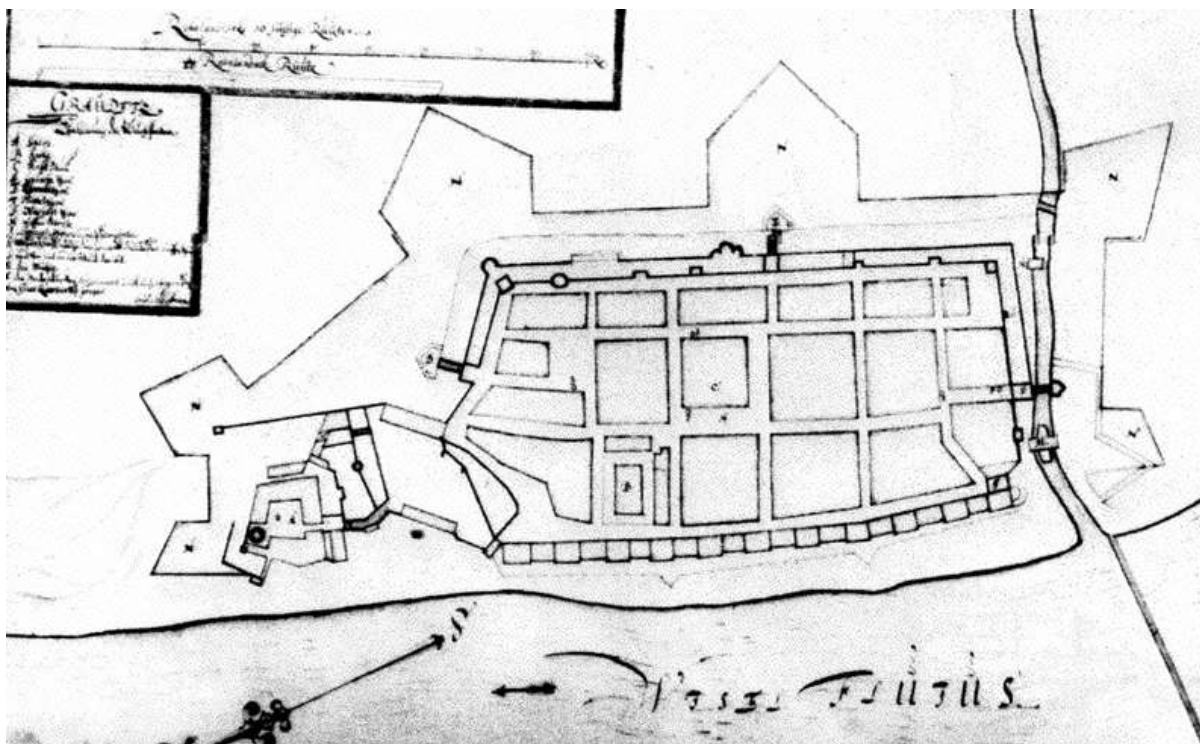
E. J. Dahlberg jednakowo oznaczył gdańsko Bramy Wodnej i Bramę Boczną. Większy natomiast akcent położył na obiekt po prawej stronie Bramy Bocznej.

Identycznie temat ten ujął K. Loffman w 1657 r.⁶. Brama Boczna u niego to baszta na podstawie kwadratu, wkomponowana w parcham. K. Loffman wyraźnie zaznaczył baszty bez ściany wewnętrznej (**ryc. 3**).

⁴ Zob. *Atlas*, plan 4. Ten miedzioryt E. J. Dahlberga, koloryzowany przez W. Swidde został także opublikowany w albumie: J. Drozdowska, *Grudziądz. Widoki miasta*, Grudziądz 2001, widok 3. E. J. Dahlberg (1625-1703) był generalnym kwatermistrzem armii szwedzkiej w Polsce. Jego rysunki odznaczają się dużą dokładnością i wiernością szczegółów, (ibidem, s. 182).

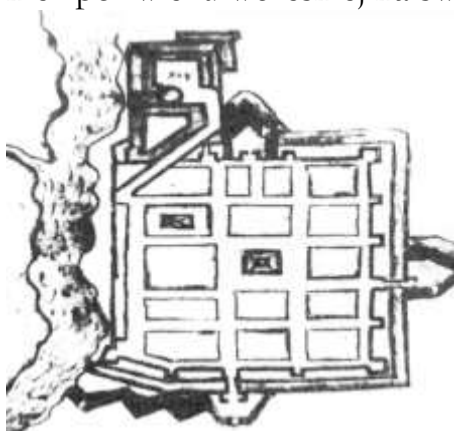
⁵ Zob. *Atlas* [...], plan 7.

⁶ K. Loffman w 1657 r. fortyfikował Grudziądz. Zob. J. Krzyś, *Militarna przeszłość Grudziądza* [...], s. 73.

Ryc. 3. Plan K. Loffmana z 1657 r.⁷ Strzałką oznaczono Bramę Boczna.

Większy akcent militarny na fortyfikację obok Bramy Bocznej położył również pół wieku wcześniej na swoim planie I. Hoppe w 1628 r., (ryc. 4).

Ryc. 4. Plan I. Hoppego z 1628 r.⁸. Strzałką oznaczono Bramę Boczna. Na uwagę zasługuje droga od Bramy Bocznej w kierunku południowym, równoległa do murów miejskich.

Podobnie Brama Boczna została ujęta na planie Grudziądza i twierdzy z około 1785 r. Na planie z około 1785 r. baszta Bramy Bocznej wypełnia całą szerokość ul. Murowej. Obecny fragment ul. Mickiewicza nie jest zabudowany, ale jest zabudowana obecna posesja przy ul. Mickiewicza 3/Murowa 24, zgodnie z zachowanymi w piwnicy murami ze średniowiecza. Zasadniczo odkrywka fundamentów Bramy Bocznej z 2002 r. pokazała to samo. Najpewniej do rogu z ul. Murową był to poszerzony most, porównując z planem z 1785 r.

Podwójna brama w tym miejscu może mieć również genezę sięgającą podziału Grudziądza między Krzyżakami a Kościołem z 1255 r. Brama Boczna wiodła na teren przeznaczony dla mieszczan po stronie południowej a Brama św. Chrystiana

⁷ Za. J. Krzyś, *Militarna przeszłość Grudziądza* [...], s. 73.

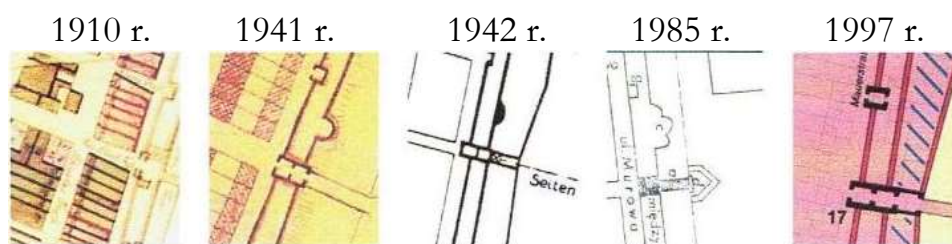
⁸ Ibidem, s. 41.

na teren kampusu szkolnego w kwartale centralnymi i na teren należący do kościoła św. Mikołaja po stronie północnej.

J. Widawski stwierdził, że: *na obszarze Polski nie stwierdzono przykładu bramy składającej się z przejazdu w murze obok wieży. System ten zanotowano w Fürstenwerder w XIII w., również później spotykany na ziemiach między Odrą i Łabą. W Polsce kilka planów historycznych sugeruje taki układ: w Środzisz Wielkopolskiej, Poznaniu (Brama Wroniecka)⁹. Badacz ten stwierdził również, że francusko-nadreński typ bramy o przejeździe umieszczonym między dwiema półokrągłymi wieżami nie występował w fortyfikacjach miejskich na obszarze Europy środkowej do początku XV w. Brama taka powstała w Lubecie w końcu XV w. Później tę odmianę bram stosowano w Polsce, przeważnie w przedbramiach rozbudowywanych bram miejskich (Brama Wrocławska w Kaliszu, Brama Węgierska w Nowym Sączu, obie główne bramy Lwowa, niektóre bramy Gdańska)¹⁰.*

Konfrontacja fortyfikacji miejskich Grudziądza z fundamentalną pracą J. Widawskiego *Miejskie mury obronne* wskazuje jak duże znaczenie dla nauki polskiej może mieć rozpoznanie Grudziądza i jego fortyfikacji. Forma architektoniczna Bramy Bocznej jest tego przykładem. Również odnaleziona w 2017 r.¹¹ cylindryczna baszta Bramy Łasińskiej świadczy wybitnym znaczeniu przykładu Grudziądza przy analizie fortyfikacji w skali ogólnopolskiej. Także Brama Wodna do 1945 r. posiadała basztę osłaniającą. Również Brama Klasztorna, (obecnie prezbiterium kościoła pojezuickiego), posiadała osłaniającą basztę, obecnie klatka schodowa ratusza od strony dziedzińca. Nie ulega wątpliwości, że jej fundamenty, odsłonięte przy okazji budowy windy na pocz. XXI w. pochodzą ze średniowiecza. Ta baszta jest usytuowana centralnie między Bramą Klasztorną a Bramą Zamkową przedzaczka z gdaniskiem.

Podobnie jak poprzednio omawiane bramy Grudziądza, taki i w tym przypadku było wiele zniekształceń ze strony badaczy. Odzwierciedleniem poglądów na temat wyglądu Bramy Bocznej są rekonstrukcje planów średniowiecznego miasta sporządzone w XX w., (ryc. 5).

Ryc. 5. Kadry z uwzględnieniem rekonstrukcji planów średniowiecznego Grudziądza¹².

⁹ J. Widawski, op. cit., s. 60-61.

¹⁰ Ibidem, s. 60.

¹¹ M. Szajerka, *Komora celna z czasów średniowiecza i nowożytnych przy ul. Starej 23. Replika fragmentu baszty Bramy Łasińskiej z 1890 r. przy ul. Starej 21*, w: *Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza*, R. XV (2017), nr 33 (530), z 18.10.2017 r.

¹² Pochodzenie planów: 1910 r. za *Atlas* [...], plan 9; 1941 r., ibidem plan 3; 1997 r., ibidem plan 2; 1942 r., H. Jacobi, op. cit., s. 144, plan 14; 1985 r., J. Krzyś, *Oblężenie* [...], s. 43.

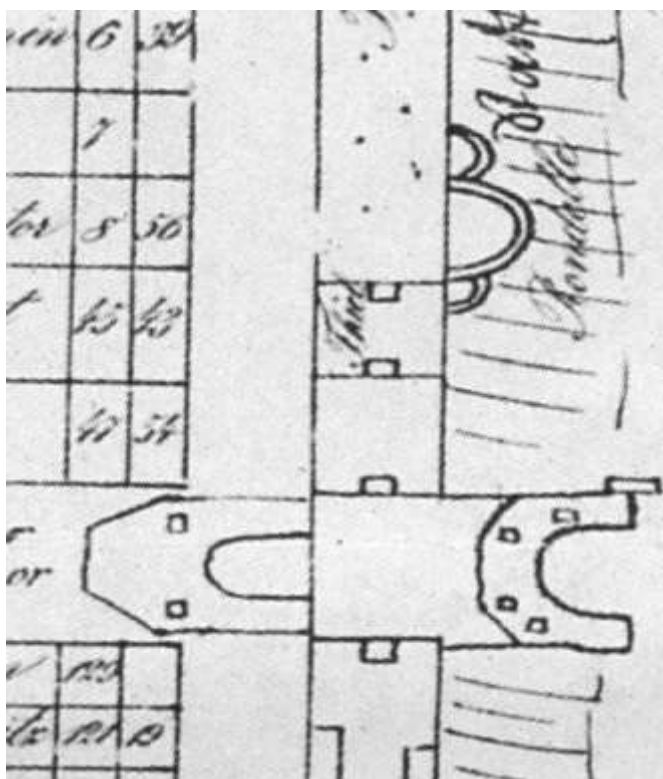
Na planach tych widać dużą dowolność ujęcia tematu. Moim zdaniem żaden z tych rzutów poziomych Bramy Wodnej nie jest wiarygodny. Najbardziej abstrakcyjny jest plan z 1997 r. Odbiciem takiego podejścia do zagadnienia jest makieta miasta w Muzeum, gdzie model Bramy Toruńskiej został powielony w przypadku bram Bocznej i Kwidzyńskiej (**ryc. 6**).

Ryc. 6. *Brama Boczna na makiecie miasta w Muzeum. Kadr ze zdjęcia*¹³.

W celu odtworzenia wyglądu zespołu Bramy Bocznej trzeba sięgnąć do akt budowlanych z XIX i XX w. oraz planów miasta; katastralnego z 1772 r. i z XIX w., gdy jeszcze parcham wschodni był niezabudowany.

Punktem wyjścia jest plan katastralny z 1772 r. Cechą tego planu jest oznaczenie prześwitów bramnych w pozycji leżącej. Może to być czasami mylące. Rzut poziomy prześwitów bramnych może być np. interpretowany, jako trójczłonowa basteja, (**ryc. 7**).

Ryc. 7. *Zespół Bramy Bocznej na planie katastralnym z 1772 r. Kadr z planu miasta*¹⁴.

J. Krzyś w połączeniu z planem K. Loffmana zinterpretował obiekt koło Bramy Bocznej jako trójczłonową basteję¹⁵. Trójczłonowej bastei nie pokazuje panorama E. Dahlberga z 1656 r. Również plan z 1872 r. nie ujmuje trójczłonowej bastei, (**ryc. 8**). Na planie tym jest czytelna cała linia wschodnia murów obronnych Grudziądza, zapewne taka jaka była w średniowieczu. W tym przypadku plan K. Loffmana z 1657 r. zapewne zakładał budowę doraźnej bastei jako

wzmocnienie trzytraktowej bramy w pobliżu dawnego średniowiecznego gdaniska, czyli Bramy Bocznej. W Bramie Wodnej też było boczne wyjście w arkadzie gdaniska. Tu mogło być podobnie.

¹³ Zob. *Atlas [...]*, plan 6.

¹⁴ Zob. *Atlas [...]*, plan 8.

¹⁵ J. Krzyś, *Oblężenie [...]*, s. 44.

Ryc. 8.

Dla obiektywizmu badawczego trzeba zaznaczyć, że pracownicy Muzeum im. ks. dr Władysława Łęgi, jak i pracownicy naukowcy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu nie uznają przedstawionej tu datacji obiektu przy ul. Mickiewicza 3/Murowa 24, ani funkcji komunikacyjnej zachowanych obiektów. Most Bramy Bocznej nie figuruje, wg stanu z listopada 2017 r., w Krajowym Rejestrze Zabytków Nieruchomych, podobnie jak Most Bramy Toruńskiej. Wyżej podani pracownicy instytucji naukowo-badawczych za wiarygodne przyjmują lokalizacje podane na planach rekonstrukcyjnych z XX w. Fizyczna lokalizacja obiektów, będąca w innym miejscu jest przez nich ignorowana. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku rozplanowania Zamku Wysokiego. Za wiarygodny, zgodny ze stanem faktycznym uznano plan rekonstrukcyjny Hansa Jacobiego z okresu okupacji hitlerowskiej a odrzucono oryginalny plan geodezyjny Zamku Wysokiego z ok. 1750 r.

Ryc. 9. *Wschodnia linia murów obronnych.* Kadr z planu z 1872 r.¹⁶. Na planie zinventaryzowano, zaznaczono półokrągłą basztę. Posiada ona ten sam kształt co na miedziorycie E. Dahlberga z 1656 r. Wynika z tego, że nie było trwalej trójczłonowej bastii¹⁷.

Istnienie baszty z lukiem potwierdzają również akta budowlane z lat 80. XIX w.¹⁸, (ryc. 9).

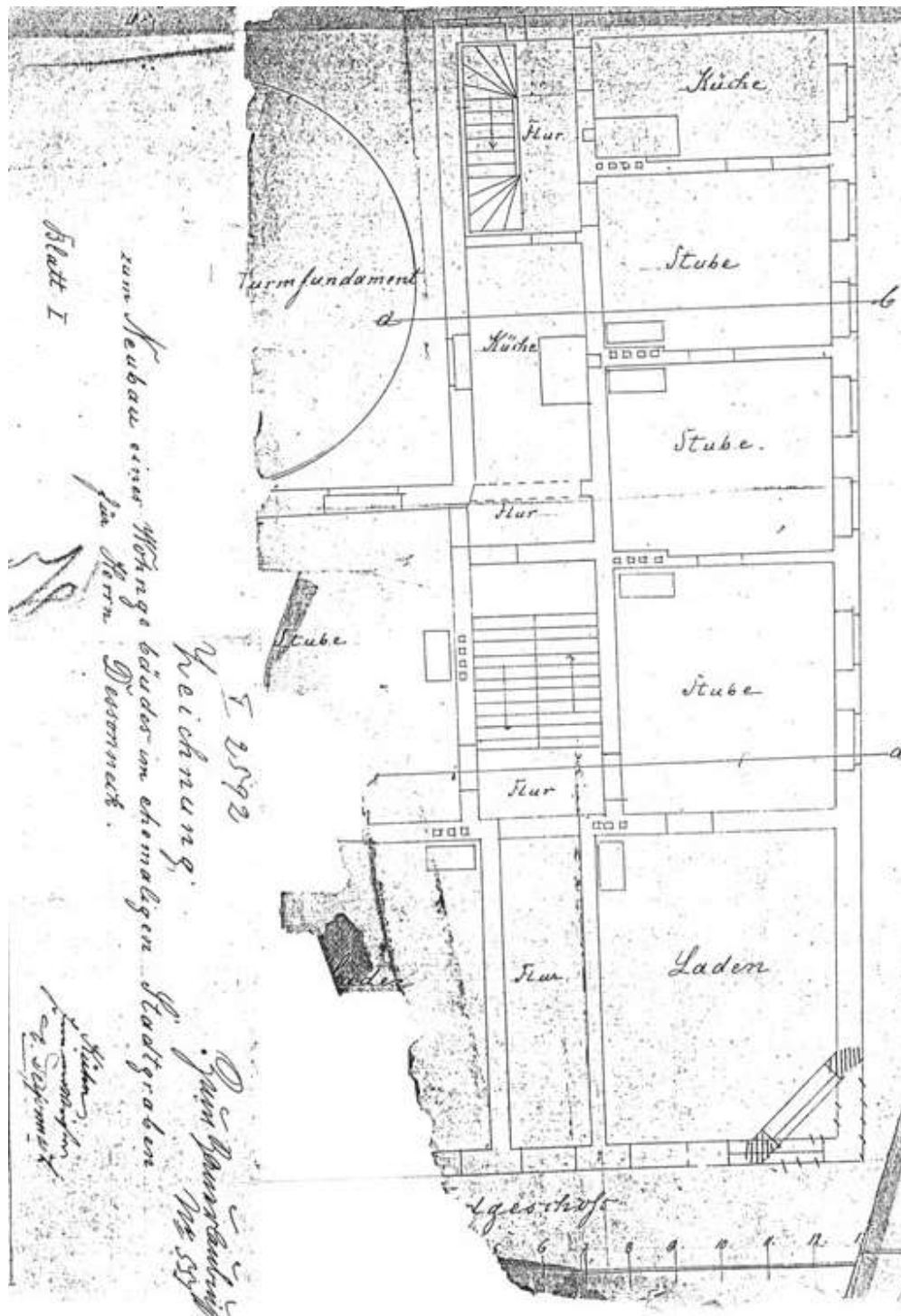
Ryc. 10. *Kamienica przy ul. Mickiewicza 5.* Plan z lat 80. XIX w.¹⁹.

¹⁶ Zob. Atlas [...], plan 16.

¹⁷ Wcześniej również przychyliłem się do poglądu odnośnie istnienia takiej bastii. Zob. *Grudziądz w XIII-XIV w.* [...], s. 38-39. Jednak w świetle bogatszego materiału źródłowego ten pogląd zarzucam.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Toruniu, *Zespół akt budowlanych Grudziądza*, sygn. 1819.

Na planie tym przy kamienicy pod numerem 3 zaznaczono budowlę z lukiem. Na planie budowlany z 1884 r. oznaczona jest jako *turm fundament*, (ryc. 11).

Rysunek budowlany parteru domu przy zbiegu ulicy Mickiewicza i Placu Wolności z 1884 roku. W górnym lewym rogu pokazano fundament nółokrągłej wieży w murze zewnętrznym.

10. Plan budowlany kamienicy przy ul. Mickiewicza 5 z zaznaczeniem baszty. 1884 r.²⁰.

¹⁹ Plan ten odnalazł w Archiwum Państwowym, w latach 80-90. XX w., wówczas Oddział w Grudziądzu AP w Toruniu, Eugeniusz Chmielewski.

²⁰ Idem.

Opisywany obiekt został przeze mnie nazwany 10 lat temu Bramą św. Chryściana. Nazwa ta została zaakceptowana przez innych badaczy²¹.

W 1991 r. przeprowadzona została na terenie posesji przy ul. Mickiewicza 5 sonda archeologiczna. Nie wykluczyła ona możliwości istnienia w tym miejscu bramy starszej od Bramy Bocznej. Na głębokości 3 m poniżej obecnego poziomu ulicy natrafiono na pachę sklepienia progu bramy, odstającego około 0,7-1 m od lica muru²². Wykop przy przyporze południowej nie wykazał by była ona pozostałością półokrągłej bastei. Przypora posiada szerokość ok. 2 m, (ryc. 11).

Ryc. 12. *Brama św. Chryściana*. Fot. M. Szajerka. Stan na przełomie XX/XXI w.

Próg bramy jest 1,5 m poniżej poziomu widocznego trawnika²³. Zbliżonej szerokości prześwity w Grudziądzu posiadają lub posiadały Brama Zamkowa przedzamcza z gdańskiem przy Ratuszu oraz pierwotny prześwit wewnętrzny Bramy Wodnej z okresu przedkrzyżackiego, zredukowany po zbudowaniu spichrza nr 9 na przełomie XIII/XIV w. W tym przypadku redukcja prześwitu pierwotnego podyk-

²¹ Zob. J. Krzyś, *Militarna przeszłość Grudziądza* [...], s. 28-29; M. Mróz, *Miejsce Kościoła w kulturze lokalnej w świetle dziejów Biskupa Chryściana*, w: „Grudziądz miastem Chryściana. Materiały posesyjne”, Grudziądz 1998.

²² Zob. M. Szajerka, *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Grudziądzu w latach 1990-1993*, w: *Rocznik Grudziądzki*, T. XI, 1994, s. 264.

²³ Poniżej poziomu trawnika zalega 1,5 m warstwa gruzu ceglanoego. Pod nim jest warstwa czarnej ziemi. Ta warstwa ziemi w trakcie sondy nie została naruszona.

towana była niewątpliwie względami sanitarnymi i militarnymi. Spichrz nie mógł mieć wspólnej ściany z basztą gdańska²⁴.

Biorąc pod uwagę zestawienie wymiarów prześwitów bram miejskich, sporządzone przez J. Widawskiego, prześwit Bramy św. Chrystiana (6,70 m) jest największym w Polsce²⁵. Jej pierwotna wysokość to ok. 3 m.

W świetle tych zachowanych fragmentów Bramy św. Chrystiana i w powiązaniu z planem katastralnym z 1772 r. można stwierdzić, że była to trzytraktowa. Składały się na nią brama główna w środku i dwie furtki po bokach. Brama św. Chrystiana wyglądem pierwotnie przypominała zapewne trzytraktową Bramę Kamienną na zamku wysokim w Grudziądzu, od strony południowej, prowadzącą do parku.

Nazwę Brama św. Chrystiana wprowadziłem do obiegu naukowego pod koniec lat 80. XX w., by przypominała potomnym cysterskie korzenie Grudziądza, powiązane z osobą jego założyciela biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana. Upowszechnili ją następnie m.in. Jerzy Krzyś i Katarzyna Miller²⁶.

Dzięki rozpoznaniu Bramy św. Chrystiana można głębiej poznać jeszcze starszą, znajdującą się obok niej, Bramę Kikolską oraz poznać szczegóły budowlane Bramy Bocznej w świetle dokonanej odkrywki jej fundamentów w maju 2002 r. O Bramie Kikolskiej w 2002 r. napisała również Katarzyna Miller²⁷. Nazwę „Brama Kikolska” wprowadziłem do obiegu na przełomie XX/XXI w. Jest ona położona w części południowo-zachodniej kamienicy, od strony ul. Mickiewicza, pod obecną ciastkarnią. Jest ona wypełniona gruzem, spalonym drewnem, gliną. Innymi słowy jest ona zasypana. To zasypane pomieszczenie ma wymiary: szerokość ok. 5 m, długość na osi wschód zachód jest trudna do określenia, szacunkowo może to być ok. 3-4 m²⁸. Prześwit bramny przed jego zabetonowaniem na pocz. XXI w. ma ok. 4,5 m szerokości²⁹.

²⁴ Zob. M Szajerka, *Średniowieczne baszty ustępowe w panoramie miasta Grudziądza ze szczególnym uwzględnieniem pierwotnego przeznaczenia spichrzy nr 49-51*, w: Rocznik Grudziądzki, T. XVII, 2007, s. 61-72.

²⁵ Zob. J. Widawski, op. cit., s. 56. Wg tego badacza szerokości przejazdów w zachowanych bramach wynoszą 3,3 – 3,9 m.

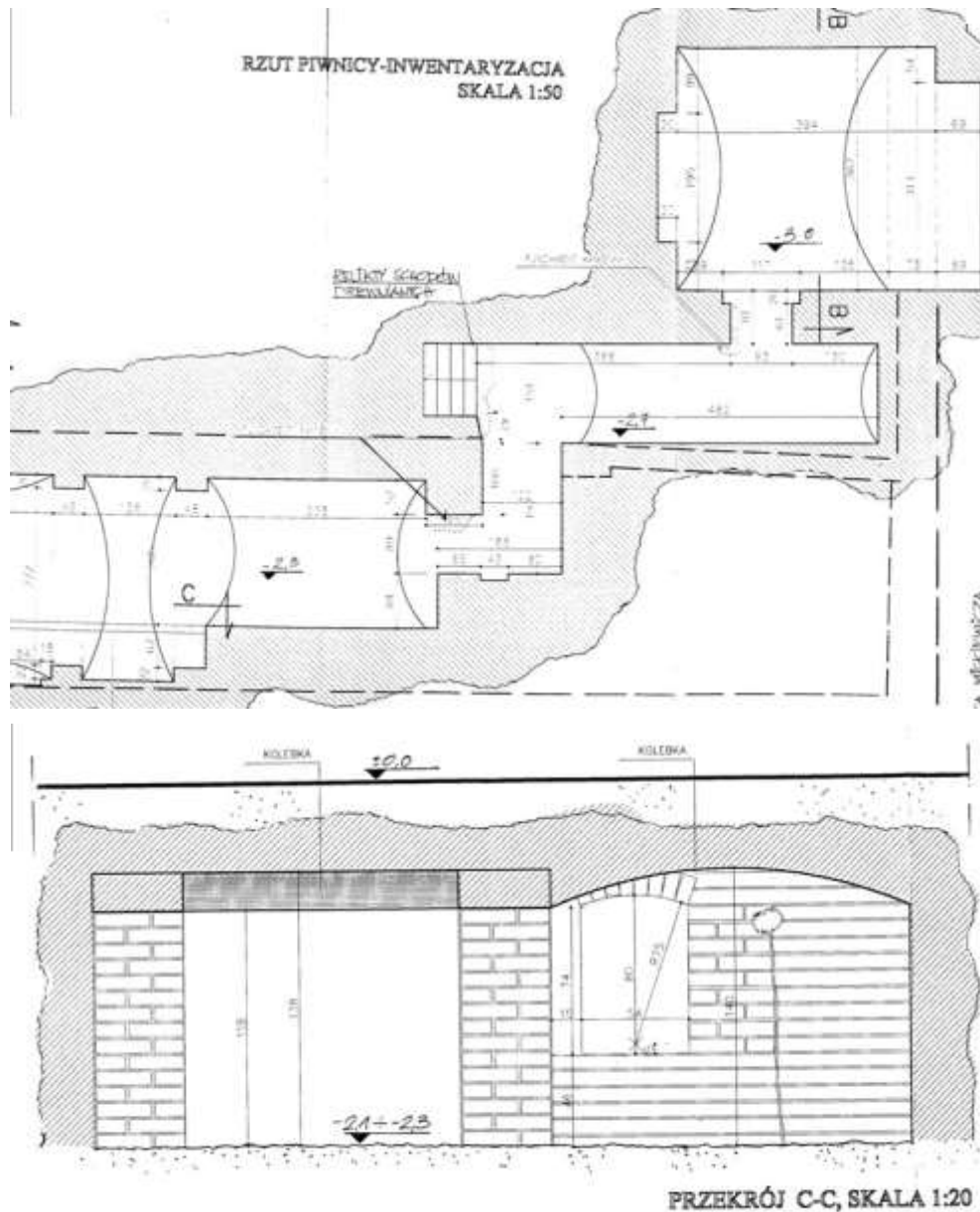
²⁶ Zob. J. Krzyś, *Militarna przeszłość Grudziądza*, 2002, s. 28; K. Miller, *Grudziądz miasto nad Wisłą*, Grudziądz, Wydawnictwo Janusza Kalamarskiego, 2004, s. 10.

²⁷ K. Miller, op. cit., s.10: [...] *Grudziądz powstał na bagnistym terenie, stąd następowało zapadanie się obiektów w podłoże. Dzięki temu do naszych czasów przetrwały w piwnicach grudziądzkich kamienic (ul. Klasztorna, Mickiewicza, Murowa) elementy dawnych zabudowań np. Brama Kikolska (uważana za najstarszą), Brama św. Chrystiana [...].*

²⁸ Wg pomiarów z 1999 r. zasypana, niepodpiwniczona część ma wymiary 4,82 m x 3,75 m.

²⁹ Wg sporządzonych przeze mnie pomiarów szerokości prześwitów bram grudziądzkich, podobnie jak w przypadku *Bramy św. Chrystiana* (6,7 m), *Bramy Wodnej* (5,2 m = prześwit pierwotny i 4,4 m – prześwit wtórny). *Brama Zamkowa* przedzamcza z gdańskiem, również posiada ob. prześwit ok. 6,4 m. Pierwotnie był on zapewne podobny, jak *Brama św. Chrystiana* *Brama Kikolska* przy porównaniu do zestawienia J. Widawskiego, [tenże: *Miejskie mury obronne w państwie polskim na początku XV w.*, Warszawa 1973, s.56], należała do najszerszych bram w Polsce. Odnośnie wymiarów bram grudziądzkich jest odniesienie do wymiarów ulic średniowiecznego Gdańska. W XI

Bramę Kikolską można zobaczyć na planie inwentaryzacyjnym Tomasza Porębnego z 1999 r., (ryc. 12-13).

Ryc. 12-13. Rzut poziomy piwnicy kamienicy przy ul. Murowej 24/Mickiewicza 3 z zaznaczonym zasypianym pomieszczeniem w narożniku południowo-wschodnim.
T. Porębnny 1999.

Jako osoba, która tę bramę odkryła, dałem jej nazwę, pochodną od nazwy Kikola, w XIII w. kasztelanii. Średniowieczna nazwa Kikola występuje w przywile-

w. pojawiły się w Gdańsku wytyczone ulice. Ulica w części książęcej posiadała szerokość 5,5 m, natomiast w części rzemieślniczo-rybackiej 2-3 m, zob. A. Zbierski, Archeologia o przemianach przestrzennych na terenie Gdańska, w: A. Gieysztor, T. Roslanowski [red.], *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa – Poznań – Toruń 1976, s. 108.

ju lokacyjnym Grudziądza z l. 1290-1291, wersja z XV w.³⁰. W dokumencie grudziądzkim jest nazwa *Kyckbolcz*³¹. Ta brama wychodzi w kierunku na Radzyń, na drogę w kierunku Kikoła.

Po 17 latach od odsłonięcia fundamentów na jezdni ul. Mickiewicza, w miejscu Bramy Bocznej, można na nie spojrzeć pod innym kątem. W 2013 r. odsłonięto fundamenty Bramy Łasińskiej, Bramy Toruńskiej. Teoretycznie odkryte fundamenty Bramy Bocznej powinny być podobne, a jednak nie są. W przypadku bram Łasińskiej i Toruńskiej odkryto całą powierzchnię, natomiast odnośnie Bramy Bocznej tylko był wąski, podłużny wykop. To jednak wskazuje, że w tym przypadku mamy do czynienia z poszerzonym mostem, tak jak w przypadku Mostu Bramy Toruńskiej. Tamten most poszerzono w 2 poł. XIII w. – XV w.

Podsumowując, można napisać, że na terenie posesji przy ul. Mickiewicza 5 zachowała się średniowieczna brama, która obecnie jest nazywana Bramą św. Chrystiana, przywołuje ona pamięć św. Chrystiana, założyciela i budowniczego Grudziądza w l. 1222-1245, biskupa misyjnego Prus. Przed otynkowaniem muru, po zewnętrznych stronach przypór były jeszcze widoczne zamurowane otwory od mechanizmu podnoszenia zwodzonego pomostu. Natomiast w piwnicy kamienicy przy ul. Murowej 24/Mickiewicza 3 zachowały się zapewne fragmenty stróży z okresu wyprawy krzyżowej rycerstwa polskiego pod wodzą księcia Leszka Białego oraz księcia Henryka Brodatego. W skład reliktywów stróży wchodzi mur zachodni parczamu z nieregularnych cegieł, Brama Kikolska. Z okresu przedkrzyżackiego dla Grudziądza, czyli sprzed 1255 r. pochodzi widoczny tam Most Bramy Bocznej, o identycznej konstrukcji, jak Most Bramy Toruńskiej.

Na tym samym poziomie, czyli ok. 2,5 m – 3 m poniżej obecnego poziomu ulicy w najbliższym otoczeniu: w piwnicy kamienicy przy ul. Murowej 28 znajduje się dziesięciometrowej długości odcinek muru obronnego z dwiema blankami i przyporami zewnętrznymi, w piwnicy przy Wieżowej 2 romańsko – gotyckie pomieszczenia ze sklepieniami krzyżowymi, w piwnicy przy ul. Szewskiej 5 kamienna brama. Obiekty te pochodzą z XIII w. Korespondują z najstarszymi fragmentami Zamku Wysokiego oraz kościoła św. Mikołaja.

Zapewne ceglana konstrukcja stróży z 1222 r. dała nazwę Grudziądzowi, jako powstałemu z grudy. W XIII w. nie było jeszcze słowa cegła w języku polskim. To słowo, pochodne od niemieckiego słowa *Ziegel* pojawiło się w języku polskim w późniejszych wiekach³².

³⁰ W 1236 r. *castrum quo vocatur Kychol*, In *Kycholensi districtu*, (zob. St. Rospond, *Słownik Etymologiczny Miast i Gmin PRL*, 1984, s. 142).

³¹ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w roku 1291*, Toruń 1991, s. 80. Na s. 86, przyp. 8 Badaczka napisała: *Kybolcz (Kikolcz), wieś zaginiona i nie zidentyfikowana. W 1365 i 1404 r. wieś Kikolcz graniczyła z posiadłościami miejskimi*.

³² Szerzej na temat pochodzenia nazwy Grudziądz napisałem w artykule: *Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz od czasów Jana Długosza do chwili obecnej*, w: K. Zielińska – Melkowska

Niewykluczone, że w przyszłości kwestię nazwy Grudziądz poruszę w *Biuletynie Koła Miłośników Dziejów Grudziądza*.

Pokazane w tym artykule relikty stróży, zbudowanej przez polskich książąt przed 1222 r. wskazują, że należy przyznać rację Xaveremu Froelichowi, który w 1889 r. stwierdził, że zamek przy Grudziądzu z kamienia i cegły zaczęli przed Krzyżakami budować Polacy. O tym w 2002 r. przypomnieli Janusz Hinz i Paweł Grochowski³³.

W słuszność tezy o murowanym, przedkrzyżackim Grudziądzu wpisuje się również przewodnik internetowy po romańskim Grudziądzu Stefana Niedźwieńskiego z 2016 r.³⁴.

[red.] Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum, „Grudziądz miastem Chrystiana” 4.12.1998, s. 81-86.

³³ X. Froelich, *Góra Zamkowa w Grudziądzu, z niem. przeł.* Janusz Hinz we współpracy z Pawłem Grochowskim, Wyd. 2, popr. i uzupeł., Grudziądz, Biblioteka Zespołu Szkół Medycznych, 2002, (niem. wyd. oryg. 1895).

³⁴ St. Niedźwieński, *Rejestr sztuki romańskiej w Polsce. Romański Grudziądz*, w: Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, Rok XIV (2016), nr 37 (402), z dn. 07.12.2016.

Notatki

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.